

Tandori Dezső mint Goethe-fordító

„Nekem a szavakra várni kell
És fölmerül... de máris-el.
Meg kell várnom közelüket,
Míg számra hajtják fejüket”
(Eduardas Mieželaitis—Tandori Dezső)¹

„Nyilvánvaló, hogy minden műfordítás csak
egyezmény, kompromisszum Eszmény és Valóság
közt, megalkuvások sorozata, a feladat legügye-
sebb megoldása – ha úgy tetszik – elmés család.”
(Kosztolányi Dezső)²

Tandori Dezső azokból a jelentékeny fordítói vállalkozásokból vette ki – derekasan – részét, melyek részint a német nyelvterület remekeinek magyar közvetítését szolgálták, részint (más nyelvből) nyersfordítások segítségével hozták a múlt és a kortárs világirodalmat (nemcsak a lírát) magyar olvasói közelbe. Tandori a maga válogatta fordításgyűjteményében³ nem különbözteti meg a nyelvi kompetenciájából fakadó átültetéseket azoktól, amelyekhez kénytelen volt segítséget igénybe venni. Fordításgyűjteményeit úgy szerkesztette meg, mintha egy virtuális világirodalom-történet „regény”-t illusztrálna a saját tolmácsolásában. Sem a kronológia, sem a vers eredeti nyelve (származási helye) nem játszik szerepet a kötet felépítésében, pusztán az, mint „folytatja” egyik vers a másikat, mint sikerül, és sikerül-e létrehozni azt a világirodalmi párbeszédet, amely az ő költői hangján szól(t). Noha bőven akadnak Tandorinak olyan kötetei, amelyek egyetlen szerzőtől válogatott verseket közölnek,⁴ reprezentatívnak szánt műfordítás-gyűjteményei a másnyelvű lírákban tett kalan-

¹ Eduardas MIEŽELAITIS, „Szavak”, ford. TANDORI Dezső, in TANDORI Dezső, *Lombos ágak szívverése: Versek madarokról és fákról* (Budapest: Koszmosz könyvek, 1986), 104.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, „Előszó a modern költők második kiadásához”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, szerk. RÉZ Pál (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 309.

³ *Föld és vadon: Válogatott versfordítások* (Budapest: Európa, 1978); *Műholdas rózsakert: Versfordításregény-töredék* (Eger: Orpheus könyvek, 1991), 5. „egymás mellé rakott versfordítások kölcsönössége, ide-odavillódzása, talán elég sok utalása, áthatása”, „belső világuk jóvoltából egy szokatlan regény.”

⁴ A Tandori-kötetek bibliográfiai leírását ld. *Miért ne élne örökké? A hetvenéves Tandori Dezső válogatott bibliográfiája 1965–2008*, szerk. GERGELY Ferenc, KOVÁCS Ákos (Budapest: [Kiadó nélkül], 2008). Itt jegyzem meg, hogy Tóth Ákos a hagyatékban egy teljes, publikálatlan műfordításkötetet fedezett föl. Innen az 1749 internetes folyóiratban tette közzé Tandori addig ismeretlen Rilke-fordításait, kísérő jegyzetekkel.

dozásairól hoznak hírt, rejtve is, nem is rejtve, lehetőséget kínálnak, hogy fordítói ars poeticájára lehessen következtetni. Kiváltképpen olyan esetekben, amelyek egyfelől egy korábban vagy kortársak által már tolmácsolt vers Tandori kínálta változatát adják, másfelől a nyersfordításból verssé emelt alkotások a Tandori-életműben (jóllehet nem önállósulnak, mégis) a fordításnál több, az „eredeti”-nél némileg kevesebb jelentőséghez jutnak. Természetesen nem Tandori az egyetlen, akiről efféle kijelentések megkockáztathatók, elődei közül talán Szabó Lőrincet nevezhetnők meg, bár nála jóval kevesebb szerep jut a kortárs irodalomnak, és mellőzi a tematikus válogatást, amely az általa tervezett változatban Tandori ötlete. Még egy megjegyzés kívánkozik ide: Tandori – kimondatlanul – még az általa rendkívül nagyrabecsült Nemes Nagy Ágnes, valamint a verssel megszólított Kálnoky László és Jékely Zoltán fordítói ars poeticájával (is) szakít, s mint az éppen a fordításokból kitetszhet, némi kritikával szemléli az előttük jártak ilyen irányú teljesítményét. Az olyan kanonizált, széles körben elfogadott átültetések (nem ellentétben, mégis óhatatlanul az eltérésekre hívja föl a figyelmet, nem pusztán a vitatható helyeken) másféle megoldási lehetőségeit adja, Tóth Árpád *Archaikus Apollo torzóját* fordítja újra,⁵ továbbá Rilke *Őszi napjára* ad a Nemes Nagyétól (és másokétól) eltérő változatot,⁶ mint ahogy a *Duinói elégiák* általa készített fordítása lényegében felülírni látszik Nemes Nagy Ágnes vagy Rónay György korábbi szövegeit. Mégsem állítható, hogy kizárólag a „versengés” vezetné, legalábbis gyér fordítói önértelmezéseiben nincs nyoma, de például Rilke sírfeliratának Nemes Nagy Ágnestől származó három sora fordítói nehézségeit versben tudatosítja, a rájátszás, a játékos (ön)parodizálás jegyében.⁷ Megkockáztatnám, hogy ez vezet, mikor rászánja magát Goethe *Vándor éji dalának* sokszoros magyar fordításai mellé illesztvén a magáét. Germanistaként és gyakorlott fordítóként bizonyára tisztában volt azzal, hogy e vállalkozás a lehetetlen megkísértése, ki-ki kénytelen volt kompromisszumos megoldással megelégedni, verstanilag, az eufóniát tekintve, a szókincsben tallózva kevesebbel beérni, netán toldalékkal megterhelni Goethe nyolcsorosát.

Tandori és Goethe egyszerre jól átlátható és bonyolultabb kapcsolódásról, alkotói és gondolkodói viszonyról tanúskodó feladat körvonalazódik. Tandori kimaradt a Goethe válogatott verseit közreadó projektumokból (érdekes módon a hasonló Schiller- és Hölderlin-kötetektől nem), csupán a Halasi Zoltán szerkesztette *Nyugat-keleti diván*,⁸ teljes ciklust közreadó kötetben kapott négy

⁵ Rilke: Rainer Maria Rilke Tandori válogatásában és fordításában (Budapest: Eri Kiadó, 2007), 45. („Archaikus torzó, Apollón”).

⁶ FRIED István, „Rainer Maria Rilke versei Kányádi Sándor hangján”, *Bárka* 29, 4. sz. (2022): 78–81.

⁷ FRIED István, „Tandori Rilke-változataihoz”, *Tiszatáj* 74, 3. sz. (2021): 45–61.

⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Nyugat-keleti diván*, szerk. HALASI Zoltán (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001).

olyan verset (a ciklus elejéről), amelynek még nem akadt magyar tolmácsa. Tandori a kapott munkát tisztességgel elvégezte, ám a későbbiekben (tudomásom szerint) sem a ciklusra, sem a fordításra nem tért vissza, szövegközi játékaiban nem bukkan föl. Ugyancsak kiadói megbízásra vett részt Goethe értekező prózájának magyar gyűjteményes fordításában, az irodalom- és művészetelméleti írásokból szerkesztett kötetek egyik átültetőjeként.⁹ Nem kiterés-képpen jegyzem meg, hogy a Schlegel-fivérek teoretikus megnyilatkozásaiból válogatott szövegkiadásnak egyik magyarítója is ő volt.¹⁰ Ennek következtében joggal gondolkodhatunk el azon, hogy Tandori aforizmusa érintkezik-e, ha igen, hol és mennyiben Goethe maximáival és reflexióival, valamint a rövidebb-hosszabb töredékekben megnyilatkozó Friedrich Schlegel hasonló műfajával. Ehhez egyelőre csak annyit, hogy Goethe a neki tulajdonított „minden hasonlat”-a számtalan esetben köszön vissza Tandorinál, versben is, prózában is, idézőjelben és anélkül, így és elemeire bontva („Hason a lattal”), jóllehet ebben a formában nem lelhető föl Goethénél. Ellenben a *Gleichnis* jelentéstartományában, például a legnevezetesebb Goethe-helyen, a *Faust* II. részét, a művet záró-megkoronázó *Chorus mysticus*ban ez áll: „Alles Vergängliche/ist nur ein Gleichnis”. A sokféle magyarázatot nem idézném, ehelyett a legújabb magyar *Faust*-átültetést és értelmezést írom ide, amely Márton Lászlótól származik: „Ami tünékeny, / Csupán hasonlú”; „a vergänglich a német köznyelvben mulandót jelent, de Goethénél a dolgok jelenlétének bizonytalansága is benne van. A Gleichnis köznyelvi jelentése »hasonlat«, de itt inkább arról van szó, hogy a dolgok a maguk tünékenységében csak hasonulni tudnak földöntúli mintáikhoz, és emiatt (idézőjel nélkül) csak szimulákrumok.”¹¹ Persze, ez csak az egyik „megfejtés”, a számos más főképpen abban egyezik, hogy nem a köznyelvi jelentésből indul ki. Így a Gleichnisnek akár ’jelképes’ értelmet is tulajdoníthatunk. Ugyanakkor az „olyan, mint...”-nél jóval sűrűbb a hasonlat fogalmi hálója, melybe a Tandori/vers-próza több ízben beleakadt. De erről máskor, másutt.

Ami hangsúlyozandó: Tandori fordítóként (bizonyára olvasóként is) Goethe sokműfajúságával találkozott. Ez pedig Tandori fordítói oeuvre-jében is tükröződik. Eszerint fordított értekező prózát, művészet/irodalomelméleti fejtegetéseket, aforizmusokat, színdarabot (a *Drámák* kötet számára a

⁹ Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern*, szerk. PÓK Lajos (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981); Johann Wolfgang GOETHE, *Irodalmi és művészeti írások* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985)

¹⁰ August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, ford. TANDORI Dezső, BENDI Júlia, szerk. ZOLTAI Dénes (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983).

¹¹ Johann Wolfgang GOETHE, *FAUST*, ford. jegyz. MÁRTON László (Budapest: Kalligram, 2015), 469-470.

Natürliche Tochter színművet);¹² az ismertebb darabok átültetését az ekkor nevesebb fordítók kapták, amellelt, hogy Babits Mihály klasszikusnak tekinthető *Iphigénia Taurisban* fordítása e kötetben hirdeti a klasszika humanitás eszméjét(eszményét). S bár szintén kiadói megbízás, mégis különös figyelmre tarthat számot, hogy Tandori munkája a *Wilhelm Meister vándorévei*.¹³ Terjedelme, rendkívüli összetettsége, műfaj- és tudományközisége, bravúros „összeférceltsége” (a klasszika bricolage-a), emelkedett előadásmódját egyen/ellensúlyozó iróniája nem akármilyen feladatot ró fordítójára, akinek lírikusnak, elbeszélőnek, „textilipari” szakembernek, geológusnak/geodétának, pszichológusnak/pedagógusnak kell lennie, és még ki tudja, mennyi minden másnak, hogy szókinccsel, fogalmi hálóval, jellemek/jellegek körülírásával, nem utolsósorban bölceleti-„széptani” felkészültséggel kell(ene) rendelkeznie, hogy érzékeltethesse Goethe kegyetlen pontosságra törekvő, ám költői szárnyalású, a jelentékeny személyiség töprenkedéseiről árulkodó gondolatosságának megközelítő pontossággal, magyarul is jól szóló előadásmódját. Ehhez nyilván különféle stílusrétegek 19. század eleji német változatait sem árt ismerni (levél, napló, szónoki beszéd, aforizmus, társalkodási nyelv, a franciából németre fordítás egy lehetséges módja – s mindez lehetővé tegye a beiktatott nem kevés vers beépülését a szövegbe, belesimulását, de rendkívüli beszédként, versként tudomásul vételét, elfogadását).

Nem kitérőképpen említem meg, hanem a Tandori-pályaemlékezet eddig talán nem eléggé hangsúlyozott jellegzetességeként, hogy a kiadók előszere-ttel bízták szerzőnkre a nem terjedelmességük miatt paradigmatiszta művek fordítását, melyek retorikai-stilisztikai sokarcúsága olyan író-Proteust igényelt, aki váratlan átváltozásai során önazonos tud(ott) maradni: a fordítások közül hirtelenében említem Musiltól *A tulajdonságok nélküli embert*, Karl Kraustól *Az emberiség végnapjait*, Heimito Doderertől *A Strudlhof-lépcsőt*, Virginia Woolf több regényét. Tandori nem szűnő érdeklődése, megannyi kísérlete, hogy prózaíróként, ne csak lírikusként fogadják el/be, egybevágott azzal a törekvésével, hogy működése az irodalmat teljes egészében átfogja, olyan műfaj- és nyelvköziséget valósítson meg, amely egyfelől a saját és a máshonnan eredeztethető (tehát fordított, adaptált, újra-dolgozott) műveket egyetlen tevékenység különféle alkalmaként láttassa, másfelől viszont (ezáltal) annak a sokrétűségnek, sokoldalúságnak, sokféle tekintésnek költészetét dolgozza ki, műveivel e gyakorlat példáival szolgálva, amely ugyan egyidejűsége célloz, de nem mond le történeti megalapozottságáról sem (Tandori magyar irodalmi tárgyú értekezéseiben helyezi egy szintre, komplementer funkcióba a magyar és kortárs, előd lírát).

¹² Johann Wolfgang GOETHE, *Drámák*, szerk. GYÖRFY Miklós (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982).

¹³ Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei avagy A lemondók*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983).

Nemcsak az adja Tandori Goethe-regényfordításának jelentőségét, hogy elsőnek vállalkozott erre, az előző kötetet, a *Wilhelm Meister tanulóéveit* – nem utolsósorban az erős szabadkőműves vonatkozások miatt – Benedek Marcell már korábban lefordította, ennek korrigált változata jelent meg a Goethe válogatott műveit közreadó sorozatban,¹⁴ hanem az, hogy ez a regény (hasonlóan közvetlen előzményéhez) egyszerre igényli a fordítótól, hogy a líra és a próza stílusművésze legyen. A Tandori fordította regény besorolódik Goethe időskori stílusában (Altersstil)¹⁵ készült alkotásai közé, a regény bizonyos részei szinte egy időben készültek a *Faust* II. részével. Mint volt róla szó, a műben a prózából fakad a vers, a versben foglaltaknak prózai a folytatásuk, így a Tandori-átültetés elemzésekor mind a verses, mind a prózai részletek nyelvét tekintetbe kell venni, egymástól aligha elválaszthatóan. E regény „Leitmotiv”-ja a vándorlásé, Goethe lírai életművéé nem kevésbé.¹⁶ A Goethe-vers egyik sajátossága, hogy a verssor(oka)t úgy osztja meg, akképpen „metszi” ketté, hogy egyszerre pillanthatunk rá fokozásra, ellentétre, kiegészítésre, módosításra, míg az összehangzás látszólag egymástól távolabb eső tényezők meglepő összefüggéseit tárja föl. Ez állítja nehéz feladat elé a fordítót. Arról nem is szólva, hogy a Tandori tolmácsolta mű két könyvéhez egy-egy aforizmagyűjtemény járul, mely úgy nyílik meg a Goethe világszemléletét szépirodalmi műveiből kiolvasni kívánó kutató előtt, hogy közben az aforizmák közétevéje rejtve marad, illetőleg a második gyűjtemény a regény egyik, titokzatos (noha a kutatás által igen alaposan értelmezett) szereplő, Makária archívumából származik. Jóllehet számos aforizma ugyan a különleges tudással felruházott, tiszteletet parancsoló bölcs asszony gondolattöredéke, de Goethe alkotói, szemlélődői, személyes töprenkedéseivel, Goethe életmű-formálási problémáival dialogizál.¹⁷ Nem Goethe ihlette Tandorit

¹⁴ Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister tanulóéveit*, ford. BENEDEK Marcell (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1963). A korai fordítás: *Meister Vilmos tanulóéveit* címen jelent meg Budapesten, 1924-ben. Ezt előzte meg: *Az ifjú Werther keservei*, 1922-ben.

¹⁵ Nem lévén e dolgot vállalta, hogy a Tandori fordította Goethe-regényről értekezzék, csupán az egyébként kitűnő Goethe-kézikönyv kötetét olvastam. Itt föllelhető a szakirodalom bibliográfiája, az egyes korszakokról, művekről alapos – összegző – tanulmányok tájékoztatnak. *Goethe Handbuch* Bd. I. Gedichte, hg. Regine OTTO, Bernd WITTE (Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996), különösen: 446–448.

¹⁶ A Tandori fordította regény értelmezésének problémáiról: *Goethe Handbuch* Bd. III, Prosa-schriften, hg. Bernd WITTE, Peter SCHMIDT. Die naturwissenschaftlichen Schriften, hg. Gernot BÖHME (Stuttgart-Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1997). A prózairó Goethéről áttekintés: 1-50, a maximákról és reflexiókról: 415-429. Korábbi magyar fordítása: GOETHE, *Maximák és reflexiók*, ford. GEDŐ Simon ([Budapest], Világirodalom Kiadás, 1925)

¹⁷ Goethe különböző korszakaiban eltérő módon adott lírai formát a vándor-személyiség világban-létének. A Sturm und Drang periódusban már címével programot hirdet: *Wandrerers Sturmlied*, melyet a párbeszédés *Der Wandrer* követ. Ettől eltér a *Wandrerers Nachtlid*, melyet az *Über allen Gipfeln* elé szerkesztett, a lecsöndesedett vándorlás verse a *Wandrersegen*. Ez helyet kapott regényünk elején, a vándor kedélye megnyugvást jelez a *Nyugat-keleti diván Wandrerers Gemütsruhe* versével.

aforiz dióira, aforiz mákra (mogyoró, dió, mák Kosztolányitól kölcsönözve lett Tandorié).¹⁸ Tandori gyűjteményét 1961-ből írt-gondolt kisprózájától számítja, azt azonban talán feltételezhetjük, hogy Goethe evvel a művével és más (verses és prózai) „mondás”-aival megerősíthette Tandorit az aforizma mint műfaj más műfajokkal azonosértékűségében. Pusztán a párhuzam érdekességéért említem, hogy a két részben (első és második változatként) közölt *Wilhelm Meisters Wanderjahre* fogadtatása talán még sokkal „vegyes”-ebb volt, mint Tandori regényeié, bár az utóbbi szerző e minőségében még mindig nem kapta meg azt az elismerést, ami teljes mértékben kijárna neki, Goethe regényei viszont a világirodalmi kánon megkerülhetetlen darabjai lettek a közzétételük óta eltelt nem csekély időben. Goethe Wilhelm Meister-regényeinek rendhagyó voltát a kortársak egy része nemcsak világnézeti okból utasította el, hanem a lineáris szerkesztéssel szembenálló, megosztott cselekményvezetés, sőt, a cselekmény jelentőségének visszavonása miatt is, nem szólva a műfajok közötti kalandozásokról. A *Sár és vér és játék* ugyan nem „játszik” az idővel, de a régebbi naplóbejegyzések és a jelen eseménytörténetének egymásra másolódása, a különféle tevékenységi formákból adódóan különféle kontextusok szerkesztése, hétköznapi tevékenykedés és azt át-szövő irodalmi munkálkodás egymásba érése kevésbé alkalmazkodik az elfogadott regénymodellekhez, miképpen Tandori „krimi”-jei inkább eltérnek még az általa kedvelt szerzőkétől is (például Chandlertől és Simenontól). Így szintén „vegyes” fogadtatásuk korántsem mondható meglepőnek. Csakhogy a Nat Roid-kötetek első megjelenése óta telt el annyi idő, hogy az újragondolás szélesebb irodalomtörténeti körökben megindulhatott volna.¹⁹ Mindenesetre a Goethe-regény magyar megjelenése segíthette volna a Tandori-próza emancipálódását. Igaz, a Goethe válogatott művei sorozat sem készítette az egyébként érdemes magyar germanistákat a Goethe-próza népszerűsítésére, a fokozottabb bekapcsolódásra a nemzetközi Goethe-kutatásba.

Merőben véletlen egybeesésnek tulajdonítható-e (magam annak tulajdonítottam, de e sorokat írva már egyáltalában nem vagyok egészen biztos dolgomban), hogy a *Wilhelm Meister vándorévei* fordítása és az említett Tandori-nagyregény (*Sár és vér és játék*) ugyanabban az esztendőben látott napvilágot, meg-

¹⁸ TANDORI Dezső, *Aforiz dió, Aforiz mák* (Budapest: Scolar, 2012) („Ez az aforizma regénye. / Nem is az aforizmáé.” 23.)

¹⁹ A Nat Roid regényekről kiadott könyvemről tudomásom szerint kritika nem jelent meg, pedig bizonyosan bőségesen akadt benne bíráltnivaló. FRIED István, *Túl jól fest holtan: A soknevű (madár)felügyelő, Nat Roid regényeket ír* (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2017) Tandorinak századunkban kiadott művei sem ébresztettek olyan kritikai visszhangot, amelyet megérdemelt volna. Tóth Ákos szövegközlései, kísérő tanulmányai jelentik részint a Tandori-filológia megteremtődését, ébren tartását, a kutatás folyamatosságát. A legifjabb kutatónemzedék néhány jeles képviselőjének Tandori-értekezései azonban már most többek, mint reménnyel kecsegtetők.

ismételve, hogy a Tandori-műben ismételten hivatkozott naplójegyzetek, amelyek szerzője az új regény írásakor átmásol a kéz/gépiratba, korábbiak. A Goethe-regény fordítására feltehetőleg az 1982-es esztendőben került sor, fél évnél bizonyára jóval több időt vett igénybe, ezután történhetett meg a kontrollszerkesztés, a gépirat javítása, majd a nyomdába adás. A följebb írtakra hivatkozva feltűnő, hogy két teljesen szabálytalan regény az 1983-as év produktuma, jóllehet a szabálytalanságok meglehetősen szerzőhöz szabottak, az írói természetre jellemző tulajdonságokkal. A Tandori-regény cselekménye kevésbé szétágazó, a szereplők száma minimális, a szobabelső olyan „világtér”, amely csupán leképződése valami tágasabbnak, némi túlzással, egyetemesnek, míg a Goethe-regény az Amerika-vonatkozáson túl a különböző helyszínekkel a „világ” más-más (akár szimbolikusan is felfogható) terein játszatja az egyes szereplőkkel történendőket. A még bőségesen szaporítható különbözőségek ellenére sem hiszem, hogy egy Tandori prózájáról egyszer talán majd csak elkészülő monografikus feldolgozás teljesen figyelmen kívül hagyhatná az általam (nemcsak ötletszerűen) említett időbeli, lehet, hogy nemcsak időbeli egybeesést, már csak a motivikus szerkesztés szempontja miatt sem. Ilyenkor arra figyelhetnénk föl, hogy az egyes motívumok következetes ismétlődésükben mint utalnak az életmű korábbi darabjaira, az újírást mint példázta a pályaszakasz korábbi alkotásaihoz fűződő viszonyt, az ismétlésnek/ismétlődésnek ható tüzetesebb áttanulmányozása során mint derül fény az egykorvolt önértékelésére, az önértelmezés pedig az életmű rétegzettségének minéműségét vizsgálja át. Goethe emlékeztet a *Költészet és valóság*ban²⁰ az antikváriustól beszerzett füzetekre, a gyermekkori „ponyva”-olvasmányokra, köztük a széles körben nem pusztán német nyelvterületen elterjedt *A szép Meluzinára*. A *Wilhelm Meister vándorévei* egyik elbeszélése *Az új Meluzina* címmel van ellátva, a motivikus egyezéseken túl az újraformálás gesztusa érhető tetten, visszakapcsolás és átírás, emlékez(t)és és újragondolás simul harmóniába. Tandori részint gyermekora és ifjúsága újraelbeszéléseivel, de nem kevésbé a Szép Ernőre és lírájára emlékeztetéssel, idézetekkel, egy vers töredékes beiktatásával, köti össze a múlt irodalmát sajátjával, ahogyan és amit idéz, egyként tetszik fontosnak, a múlt el/kisajátítás módja egybevethető a Goetheével. Ám mindketten félreteklik a regénnyel (nem utolsósorban a regénnyelvel) kapcsolatos konvenciókat, mégsem alkotván regényprogramot, viszont Goethénél nem tekinthetünk el attól, miképpen fogadja a kortársi elméletet, nevezetesen a romantikáét, Tandori esetében az általa tanulmányozott világirodalomra reflektálás látszik lényegi tényezőnek, igencsak eltérő a véleménye (például) a történelmi regényről. Még egyszer itt kell hangsúlyoznom, hogy a verses mondások, aforizmusok Goetheje nem műhelyforgácsnak, mellékterméknek hitte a lírai-próza „kisformát”, a hagyatékából is előkerült jó néhány darab, Tandori pályáját pedig

²⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Életemből: Költészet és valóság*, ford. SZÖLLŐSY Klára (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965), 35.

végigkíséri a tömörségében költői és személyes igazságokat hordozó aforizma, pályája előrehaladtával egyre gyakrabban adta közre (hol rajzokkal együtt) bon mot-it, melyek természetesen nemcsak bon mot-k, nem egyszer lírai, más-kor bölcséleti megnyilatkozások, melyek versek és prózai tapasztalatokat közvetítenek – a végsőig letisztult formában, helyenként lírává válva, epigrammatikus tömörségükkel gnómaként (is) funkcionálhatnak.

Az 1983-as évszám a dolgozat szűkebb tárgya szempontjából sem kevésbé fontos, mivel ebben az esztendőben jelent meg Tandori Dezső műfordítás-kötete *Lombos ágak szívverése* címmel, mely cím a *Vándor éji dala* egy mozzanatát is magába foglalja. Válogatott – tematikus – kötetéről van szó: *Versek madarokról és fákról* (újabb utalással a Goethe-versre, melynek Tandori készítette változata a 79. lapon található). Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Tandori jelen és más fordításkötetei nélkülözik a lírikus Goethét, noha a *Wilhelm Meister vándoréveiben* egyetlen kivétellel²¹ az itt közölt verseket látható nagy gonddal ültette át, köztük a *Vermächtnist*, melynek már volt korábban elfogadott magyar változata, mégsem szánta rá magát költőnk arra, hogy párhuzamosan vagy újra publikálja a látható igényességgel kidolgozott fordításokat. A *Végrendelet* indítását Tandori úgy oldotta meg, hogy a majdnem szó szerinti megfelelés nem akadályozta a goethei lényeg visszaadásában: Keim Wesen kann zu nichts gefallen: Sose hullhat szét semmivé lény (a Wesen többértelműségének érzékeltetése ugyan megoldhatatlan feladat, ám a lény mintegy anticipálhatja a lényeket, a keim és nichts helyett a sose szinte optimális megoldásnak tűnhet, ezen belül a nichts semmije hasonló hatást idézhet meg, a zerfallen ll-je viszontlátható a hullban). Ezzel (nem megkerülve a teljes vers német és magyar szövegének egybevetését, melyre másutt keríték sort) jelezni szeretném Tandori fordítói találatait, azt a sokszor feltárható igyekezetet, mely a „tartalmi” hűséghez ragaszkodáson túl (olykor ennek kevésbé tulajdonítva jelentőséget) a zenei-akusztikai tényezők által kerül közel az eredeti vershez, tudván és sejtetvén, hogy (Heine mellett) Goethe az egyik legtöbbet megzenésített lírikusa a német irodalomnak. Míg Tandori maga is törekedett arra, hogy megfeleljen a lírája iránt érdeklődő komponisták elvárásainak. Talán nem tévedek, hogy a regényben olvasható versek egyszeri közlését kiadói jogokkal hozom kapcsolatba, a regény magyar szövege egy kiadói vállalkozás részeként látott napvilágot, ezért a kiadó rendelkezett „jogokkal”. Persze a későbbiekben Tandori újra közölhette volna, csakhogy legközelebb 1991-ben adta közre költőnk válogatott műfordításait: *Műholdas rózsakert – Versfordításregénytöredék*, itt nem lelt helyet

²¹ A Tandori-fordítás alapjául az Artemis Verlag 1949-es kiadása szolgált. Emellett használtam a Berliner Ausgabe sorozat kötetét is. Innen idézek. GOETHE, *Poetische Werke. Romane und Erzählungen III. Wilhelm Meisters Wanderjahre oder die Entsagenden* (Berlin: Aufbau Verlag, 1972). A regény végére helyezett *Im ersten Beinhaus...* kezdetű terzinás verset a kiadás Vas István fordításában közli. Vajon a kiadó (vagy a szerkesztő Gyórfy Miklós) ragaszkodott-e a Vas-fordításhoz, vagy Tandori nem akart Vassal vetélkedni? Az elsőként említett lehetőségre gyanakszom.

Goethe-vers(ek)nek. Egyébként is: mintha az évek folyamán messzebbre lépett volna el önnön Goethe-fordításaitól.

A *Vándor éji dala* Tandori készítette fordítása olyan tekintetben a Kosztolányi honosította hagyományt látszik folytatni, mely szerint a Goethe-verset függetleníti a Goethe-kötetek megszokott rendjétől. Ugyanis a *Wandriers Nachtlied* (Der du von dem Himmel bist...) adja valójában a verscímet, kötetek tartalomjegyzékében versünk *Wandriers Nachtlied II.* címen lelhető meg, illetőleg megkülönböztetvén a kötetekben egymást követő verseket *Ein Gleiches* (Egy hasonló) felírással a visszavonatkoztatás és az önállóság közé rendelődik. Ilyenmódon a Goethe akaratóból összetartozó két vers szétválik, az *Egy hasonló* cím feltételezi, hogy valaminek a folytatása, s ha a két verset a közlés egymásutánjában olvassuk, erről meggyőződhetünk. Ugyanakkor a *Vándor éji dala II.* jelölés megengedőbb, annál is inkább, mert kétszáznál több megzenésítést (!!!) jegyez a kutatás – míg az előző „csupán” 150-nél többel büszkélkedhet (a jóbarát-levelezőtárs Carl Friedrich Zelter már 1814-ben megzenésítette az akkor még kéziratban terjedő, illetve 1801-től újságban publikált, Goethe gyűjteményes kötetében 1815-ben kiadott verset).²² Noha elsőnek Tóth Árpád említette a vers egy sora átültetésének nehézségeit,²³ Kosztolányi volt az, aki önmagát és költőtársait szembesítette az *Egy hasonló* fordítása ürügyén²⁴ a versfordítás eddig nemigen tudatosított ellentmondásaival, az adekvációt hiú ábrándnak tüntetve föl, viszont a megközelítések lehetőségeit számba véve, fordítói alapelveket körvonalazott. Az eddigi fordításokat, inkább a fordításkritikát szigorúan elmarasztalva, korszerűbb fordítói munkát/elgondolásokat igényelve, adta közre a maga ajánlatát, a német vers mikroelemzésének kísérletével és/vagy illusztrációjaképpen. Maga sem sejtette, milyen vitát provokál, mivel ugyancsak a *Nyugat*ban, 1920-ban Tóth Árpád, Gellért Oszkár, Móricz Zsigmond (nem szólt a vitához, pusztán közölte a maga fordításajánlatát, a magam részéről nemigen tudom magyarázni, mi készítette a prózairásban jeleskedőt, aki ugyan írt időnként verseket, főleg szabadverseket, hogy az irodalomfelfogásába aligha illeszkedő Goethe egy versét magyarul megszólaltassa), Dóczy Jenő (ő azonban csak vitázik Kosztolányival, fordításra nem vállalkozott), Pásztor Árpád (neki sem a líra volt igazán a működési területe), Kabos Ede, Kardos István (*Az Über allen*

²² *Goethe Handuch* Bd. III, 188–191, 191–194.

²³ TÓTH ÁRPÁD, „Babits műfordításai”, *Nyugat* 13, 3–4. sz. (1920): 213. Mert kevesebbszer kerül szóba, idézem; de azért is, mert a Kosztolányiétől eltérő perspektívát vázol: „Babits műfordításainak különös »varázsa« az a nagyszerű, friss, élő energia, mely az eredeti költemények képzetanyagának szinte túlzott lelkiismeretességű átvételével a »tettenérhető« költői mozzanatok gondos aprólékosságú átmagyarításával újra és újra egybevegyíti egy leküzdhetetlen eredetiségű, egyéni költői mód értékeit s ezzel valamely állandó vegyülési hőt éreztet.”

²⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Tanulmány egy versről”, in KOSZTOLÁNYI, *Nyelv és lélek*, 409–416. (*Nyugat*, 1920, febr. 1). A vita a febr. 16-i számban.

Gipfeln mind dalszöveg) adta közre nézeteit, mindenekelőtt Kosztolányi fordítás-elvének és ennek megfelelő gyakorlatának problematizálásával. Akár meglepőnek tetszhet, hogy Babits Mihály, aki a vitázók többségénél közelebb érezhette magához Goethét, és akinek fordítói elvei eltértek a Kosztolányiétól, távol maradt, mint ahogy a viszonylag kevesebbet fordító Juhász Gyula is.

Minden bizonnyal jóval kevésbé zavarta a hozzászólókat, mint bírálja a közeli és a távolabbi múlt magyar fordítói gyakorlatát (köztük a Goethe-vers három előző, valóban nem jeles fordítását), teszi szóvá Kosztolányi a lírakritika anomáliáit, nevezetesen azt, hogy sokan azonosították a verset a „vers tárgyával”. Itt Kosztolányi feltehetőleg akaratlanul egy goethei maxima tézisszerű kijelentését adja vissza: „A műalkotásban a *mi* jobban érdekli az embereket, mint a *hogyan*: amazt részleteiben megértik, ezt egészében föl nem foghatják. Ezért idézgetnek oly előszeretettel; amikor is ha jól ráfigyelünk, a teljesség hatása sem marad el, csak nem tudatosul.”²⁵ (Tandori fordításában a *Daher kommt der Herausheben von Stellen*: Ezért idézgetnek oly előszeretettel – merész „átköltés”, de érzékletes. Hozzáteszem a teljesség a Totalitát megfelelője, az aber jedem unbewusst-nál a csak nem tudatosul direktebb, de a szószerintiségből adódó bonyolultságot másképpen nem lehetett elkerülni.) Kosztolányi a továbbiakban azt állítja; „A test a vers szövege, a betűivel és hangjaival, amint előttünk áll.” „mert minden igaz költemény csak önmagával egyenlő.” Ezek után a Goethe-vers prózai fordítását írja le (kissé megfélekedzvé, hogy az ún. nyersfordítás akarva-akaratlan nem kevésbé értelmezés, a szószerintiség itt is, bár talán csekélyebb mértékben, kárt szenved. Az egyes számú im *Walde Kosztolányinál* erdőben, mely versben indokoltabb lenne, tekintettel a Goethe-vers előző sorainak többes számú főneveire. A továbbiakban a különböző nyelvek különféle verselési lehetőségeinek kérdésébe ütközik, a Goethe-vers első sorában „emelkedő ütemek nyargalnak”, „vad anapaestus, mely titokzatos cél felé tör, valami sietés érzik, aztán a második, rövid, kéttagú sorban hirtelen ájulát állna be (Ist Ruh...), a vers szíve, az ütem mintegy megijedne valamitől.” Nem folytatom Kosztolányinak jól ismert fejtegetését, melyre a finom ráérzések mellett alapvető tévesztés nyomja rá bélyegét. Ugyanis a magyar időmértékes verselést látja rá a teljesen különböző német szó- és mondathangsúly viszonyokra, ennek következtében nem számol a német és a magyar verselésben meglehetősen látványosan eltérő időmérték érvényesíthetőségével. Olyan drámát konstruál egy fantáziált verselés megjelenítésével, amelynek éppen ellenkezője segít(het) közelebb kerülni a Goethe-vershez. Önnön elméletének rendeli alá a mellékelt fordítást, melyben valóban van anapaestus, csak ép-

²⁵ *Goethe Handuch* Bd. III, 318, GOETHE, *Poetische...*, 591–593.

pen a két vándor-verstől térít el (meglehetősen messzire). Elveinek megfelelően – ez tagadhatatlan – szép magyar verset ad. Tóth Árpád az,²⁶ aki határozottan tagadja, miszerint anapaestus bujkálna a Goethe-versben, s mint Kosztolányi a maga ars poeticája felől közelít, vitat, ajánl, közli a maga verzióját. „Nincs a versben semmi ujjongás meg lázadás, könnyes szelídségű (Tóth Árpád könnyeket fedez föl a Goethe-vers tárgyyszerűségében), a szentimentálisig lágy hangú pár sor ez.” (Tóth Árpád „századfordulós” hangszerelésében – lehetne akadémikuskodni, de nem érdemes). A *Nyugat* költőinek költészetfelfogásában az ún. eredeti és a fordított versek azonos, de legalábbis hasonló költészettanok szerint „működnek”. Közbevetem, a Goethe-versben nem lelünk jelzőt, ha csak a minden jelentésű, két ízben fellelhető allent nem tekintjük annak. Sem az ormok/bérc/hegytető, sem a fa koronái nem vonzanak magukhoz díszítő jelzőt, az önmegszólítás tárgyszerű, nélkülözni látszik az érzelmeket (érezed, várj, nyugszol, pihensz). Kardos István vitáirására azért érdemes hivatkozni, mivel a zenekritikus/történész szemszögéből teszi mérlegre a fordításokat, az említett megzenésítések mint alkalmazkodtak a vers ritmikájához, hangsúlyviszonyaihoz, hogy szöveg és zene összecsendíthető legyen. Kardos csak Franz Schubert kompozíciójára hivatkozik: „pogány ritmusokat ő sem érzett a versben. A tempójelzés: Langsam [lassan], a dinamika pp és p [nagyon halk és halk] között mozog az utolsó tragikus akcentusú sor kivételével, mely cresc.[endo]: növekvő erősségű (fokozódó) jelzéssel van ellátva.” Eszerint készült az ő fordítása, melynél figyelembe kell venni, hogy dalszöveggént fogta föl a Goethe-verset. Véleménye szerint a „zenei” fordítás ideáljához a Nyugatban publikált fordítások közül a Tóth Árpádé áll a legközelebb, az övé még a leginkább énekelhető. Kardos nem éreztelen átültetése a beleírások miatt bírálható volna, ám eleve a zenének megfelelés szerint és nem a költőiségnek készült, így feltételezi a fordításba belehallható vagy belehallgatott Schubert-zene sugalmazását:

Fent a néma ormon
A csend:
Levél a lombon
Elpihent.
Madárdal nem zeng az ágról,
Száll a perc, Vándor;
S nyugszol te lent.

Megismétlem, a vitázók nemigen emlegették a vers elé helyezett másik verset, Kosztolányi még válaszában sem tért rá ki, bár az *Ein Gleiches* (Wandlers Nachtlied II.) címében két ízben is utalt rá. A vándor megszólító verse a

²⁶ A Kosztolányi-vers vitája szorosan követte a Kosztolányi-tanulmányt a *Nyugat* következő számában. Tóth Árpád hozzászólása és fordítása kiemelkedik a vitában: *Nyugat* 13, 5–6. sz. (1920): 334–335. Kardos István jegyzete a fordítás intermedialis gondolatával szolgál.

du és ich közé helyezi szólását, az égi te csitítja a bánatot és a fájdalmat, az én fáradt az űzöttségtől, az édes békéhez fohászkodik föl, amelyet sürget, szálljon kebelére. A szintén nyolc sornyi vers hét, illetve nyolc szótagos páros rímű soraival, amelyek közül az édes béke ugrik ki négy szótagjával, a kötet szerkesztés során előkészítő funkcióhoz jutott, amely immár a szemlélődés helyzetébe ért személyiség önmegszólításával teljesíti ki a (végső? Vagy csupán esti?) meg/elnyugvás szituáltságát. Itt sincs semmiféle lágyság, sejtelmesség, jelzők helyett legfeljebb az alles, all, beszédesen csak a békének jut a süsse, e jelzős szerkezet a vers megszólítottja, ellenben a rímek zenéje (stillest – füllest, müde – Friede) az első és az utolsó sor távoli összecsengése halkítja, szervezi, tartja szűkebb hangközök között az előadást.

Kosztolányi az általa kirobbantott vitát summázva állítja: „A remekművek mindnyájunkban a saját érzéseinket keltik föl, szinte személyesen fordulnak hozzánk.”²⁷ Kosztolányi mondása megfordítható: a fordító önnön személyiségét teljesíti ki fordításaival, melyekből költőisége, poétikai nézetei olvashatók ki. Még akkor is ide következtethetünk, ha nem kísérik fordítói „vallomások”, árulkodó műhelytanulmányok.

S ha Tandori kimaradt is a Goethe verseit válogatva közreadó magyar vállalkozásokból, a *Wilhelm Meister vándorévei* átültetésével, a versek megszólaltatásával és nem utolsósorban a *Vándor éji dala* tolmácsolásával jelentékeny helyhez jutott a magyar nyelvű Goethe-befogadás történetében. Egyelőre nem dokumentálva kockáztatom meg: vele új fejezetet lehet(ne) nyitni. Okulván elődei tévesztéseiből, kényszerű kompromisszumaiból olyan formahű fordítást produkált, mely – mint majd elemzésemből kitetszik – elkerüli a Kosztolányi- és Tóth Árpád-fordítások néhány buktatóját, s bár érezhetőleg maga is küszködik az ekvivalencia megoldhatatlan problémájával, megkísérelte „menteni a menthetőt”, visszahozni valamit abból, ami „menthetetlenül” elveszni látszott.

Mindezt előre bocsátva, olvassuk el Tandori Dezső ajánlatát; mint kísérli meg a *mit* helyett a *hogyan*-t szemmel tartani:

Már minden ormot
Csend borít,
A fákon a lombot
Alig
Járja a szél.
Madarak csendje az erdőn,
Érted is eljön,
Várj csak, az éj.

Ami a formahúséget illeti, például a rímeket tekintve, a Tandori-fordítás pontosan megfelel az eredetinek, a 3-4-5. sor áthajlásával szintén szorosan követi. A szótagszámok a német eredetiben ekképpen alakulnak: 6+2+5+3+4+8+4,

²⁷ KOSZTOLÁNYI, *Nyelv és lélek*, 591–593.

Tandorinál: 6+2+5+3+4+9+5+4, azaz a vers első felében egy-egy szótagnyi (nem üdvözlendő, de megbocsájtható) eltérés, második felében viszont szinte hibátlan a megfelelés. A Goethe-vers előrevetíti az utolsó sor perdöntően fontos igéjét: a második sorban a Ruh főnév, az utolsóban a ruhest ige (mely része az önmegszólításnak). Ez az ismétlés erősíti az eufemizmust, amely a versbe bele van rejtve értelmezési (nem sugalmazásként, hanem) lehetőségként. S amely a vers személyes, goethei történetében egy kései életepizóddal igazolható, a vers írásakor még legfeljebb ebben az alakban gondolható el.²⁸ A Tandori-ajánlat eltekint a Ruh-ruhest, főnév-ige egymásra vonatkoztatásától, de az ismétlődéstől nem, így a csend-csendje váltaná ki a goethei utalást, mely (hadd ismétljem) a negyedik sortól nyilvánvalóvá tett önmegszólítás része. Mindebből annyit képes a Tandori-fordítás megvalósítani, amennyi feltétlen a Goethe-vers közelében kap formát, „tartalmi” lényegében egy lehetséges szövegváltozat alkotását teszi lehetővé: Tandorinál a három helyett két önmegszólító funkciójú kifejezés található, az érted mintha túlságosan direkt lenne, lerövidítené az eufemizmus és az értelmezés közötti távot, valamint a várj csak (ez szószerinti fordítás: warte nur) a sor elején kap helyet, Goethénél az utolsó előtti, Tandorinál a záró sorban. És itt adódik a legfőbb probléma. Goethe kivételes rátalálása a rejtett jelentés mellett egy akusztikus sugallatra, a Hauch-auch rímpárra, benne a Hauch (lélegzet) zeneileg is, sóhajában is, a rímpár fonikus kapcsolata révén, mintegy testi közelbe (belélegzés-kilélegzés) hozza, amire „kifut” a vers (a Ruh kiejtésben néma h-járól nem is szólva, amely ruhest halk hangjával nem kevésbé oda céloz). A nyelvek, az artikulációk különbözősége miatt ezt nem ildomos számonkérni egyik fordításon sem. A magyar fordítások egy része a te is fél- vagy inkább negyed megoldását választotta (s a h helyett!), a mit megoldva, a *hogyan* függőben marad. Tandori a szél-éj asszonánccal él, mely „zeneibb” Goethe elhaló, elnyugvó, elcsendesülő világot érzékeltető ríménél, talán a Schubert-dal emléke (crescendo) játszik közre, talán az, hogy a mindent átható-beleplő „éj” egyetemességével kicsengés (Goethénél sóhaj, kilégzés) felel leginkább a csendre. Más kérdés, hogy a Ruh ennél kevesebb is, több is, nem valamitől eltér, hanem valamit magába foglal. Tandori fordítása túl nagy árat fizet, mikor elfordul a korábbi félmegoldásoktól, az elfordulás indokolható, de az eredmény hasonlóképpen fél-megoldás. Különös tekintettel arra, hogy sem az első, sem a második *Vándor éji dalában* nem említődik napszak (nincs szükség annak említésére), bele van hallgatva a versbe. Abba a mindent átfogó állapotrajzba, mely az élettelen hegyormot (a *Wilhelm Meister vándoréveiben* oly fontos helyszínt látszik előlegezni), az élő fakoronákat, az élőlény madárkakat, végül mindezek hú társát a vándort egy és ugyanazon térben-időben látatja, egybeöleli. Tandori pontosan érzékelhetően tisztában van a zárás jelentőségével, az eljön-t vesszővel választja el, ugyanacsak a várj csak közbevetése az éjtől,

²⁸ Goethe Handbuch Bd. I.

mely így magában áll, különlegesen hangsúlyos helyzetben. Ám egyúttal – nehéz a megfelelő szóra lelnem – kimond valamit, amit nem bizonyosan kellene kimondani, a Ruh, ruhest áttételesebben hangzik, a csend ennél kevesebb, nem utolsó sorban azért, mert a ruhest egyes szám második személyű igének is csend lesz a fordítása. Goethénél a Ruh igéje is, egyes szám harmadik személyű lét-ige, van, a borít ennél – ismét – „direktebb”. Ily módon az egyetemesség másképpen képesül Goethénél, mint Tandorinál.

Az apróbb részletekre utalást és a verset vezető gondolatot összegezve, a Tandori-fordítást mérlegre téve, fordulok vissza Kosztolányihoz, miképpen értékelte a műfordítók munkáját: „A műfordítás alkotás és nem másolás...”²⁹ – ezt elfogadva írom le, hogy nem az volt kérdésem, mire volt és mire nem volt/lehetett tekintettel a fordító, mikor a más nyelvű verset, művet jelenének hazai irodalmával/olvasóival kívánta elfogadtatni. Érdemes mérlegre tenni, milyen jellegű és mennyi kompromisszummal járt, miféle közvetítésre vállalkozott (a szétírástól az adaptáción át a pontosságra törő értelmezésig, a formához lehetséges alkalmazkodásig). A fordítói elképzelések korszakról korszakra változtak, összefüggésben a többnyire az irodalomtörténet által is jelzett poétikai újragondolásokkal (Szász Károly *Téli regéje* egészen másképpen hangzik, mint Kosztolányié, Tandori Rilkeje jócskán eltér – hangzásában, felfogásában, korszakértelmezésében – Kosztolányiétól és Tóth Árpádétól, Babits Mihály Shakespeare-je a költői magatartás nyelvi megfeleléseit keresi, Márton László *Faustja* a színházi előadást igyekszik segíteni, s ennek szókincsben, verselésben, (át)-szerkesztésben egyaránt jeleit adják). Tandori Goethe-verse nem egészen vagy inkább egészen nem ugyanaz, mint Kosztolányié vagy Tóth Árpádé, a „gondolatmenet” erős hasonlóságai ellenére. A *Vándor éji dala* terjedelme okán – látszólag – kevesebb játéklehetőséget enged meg, mint egy többstrófás (Goethe-)vers. A sorok száma, a szótagoké kevesebb, de a megannyi fölvetődő probléma (hadd idézzem: az eufemizmusé, a hangzóságé, az áthajlásé, a rímelésé, az önmegszólitásé, a zenei hatása) ugyanúgy határozott fordítói döntést igényel, mit lehet (mit enged a nyelv), mivel lehet kárpótolni, némileg egyenlíteni az óhatatlan veszteséget, mi az, ami nyelvek „mássága” miatt eleve reménytelen, noha szükségszerű vállalkozást eredményezhet csupán. De nem utolsósorban arra sem árt sort keríteni, miféle fordítói ars poeticák jelentik és jelzik a hatástörténet módosulását. Valójában megtörténik-e a sokféleképpen megnyilatkozó szemléletváltás, mely az újraalkotás mikéntjében kap formát. Mindezek végiggondolását követőleg történhet meg az óvatos értékelés: Tandori hozzáadott-e valamit az eddigi fordításokhoz, lelhető-e valami plusz az eddig kialakított magyar Goethe-képhez. Tandori egy tematikus fordításantológia részévé tette a maga *Vándor éji dalát*, ezáltal az eddigi Goethe-kötetekhez képest szokatlan

²⁹ KOSZTOLÁNYI, *Nyelv és lélek*, 509.

kontextusba illesztette. A kötet többségét kitevő versek a 20. századból valók, Goethe nyolcsorosra egy korábbi (vers)gondolkodást reprezentál. Ugyanakkor a feladat a kötetben ugyanaz, mint modern verstarsáié: olyan kép kialakítása, amely ember és természet, Tandori esetében (az életmű egészét tekintve) kiemelten fontos viszonyának, ember és madár kapcsolatainak nem krónikáját, hanem a szó szoros és átvitt értelmében költészetét mutatja föl. Sok alakban a jelenből, a közeli és a távolabbi múltból. Ilyen módon a Goethe-átültetés ember-terület-madár összelátásának, költőiségének, egymásra vonatkoztatásának egyik fontos lehetőségét villantja föl, részben maga mögött hagyva a magyar befogadástörténetet, bár attól nem teljesen függetlenül. A *Lombos ágak szívverése* nagyszabású költői vízió, mely eltér a természetleírás/megjelenítés romantikus vagy elidegenítő modern felfogásától. Olyan világirodalmi panoráma a kötetegész, amelyben nevezetes és kevésbé nevezetes vers, magyar nyelven sokat fordított költő és az olvasók számára még fölfedezendő ugyanolyan státusban, egymást erősítve visszhangozzák a kötetcímet, ám mindegyik a maga egyediségében, de Tandori-hangnemben rendelkezik a saját szólásmódjával. Ebből a szempontból kevésbé lényegesnek bizonyul a szöveghűség, az elvárásoknak megfelelő törekvés. A Tandorifordítás ebben a kötetben más jelentőséggel rendelkezik, mintha egy Goethe-válogatott versgyűjteményben szerepelne (ez természetesen a kötet mindegyik verséről állítható). Mint ahogy az is, hogy mindegyik versben föltárható volna Tandori sokféleképpen és sokszor, közvetlenül és közvetve körülírt „költészettana”. Ide – nem találokra – kettőt írok: „oly mindegy a tárgy, ha valódi cselekvés tárgya, / oly mindegy a forma, ha igazán kitöltjük.”³⁰ „A végszó mindig / csak átmenet.”³¹ A fordítói alapállásra pedig a Kafkáról írottak egy passzusát idézem: „Az első ciklus címét (*Szemlélődés*) a német eredeti *Betrachtung* határozottabb – nem tudom, mennyivel pontosabb –, leszorítottabb értelmezésével inkább vagy *Szemügyre vétel*-nek *Szemléletnek* fordítanám most. Ezzel korántsem a »kemény« típusú Kafka-interpretáció irányába »tolódom«, csak az elmosódottság minden árnyalatát eltörölném erről az épp élességében, keménységében teljesen lírai hitelű képről.”³²

Innen térek vissza a Kosztolányi indította fordítás/Goethe-vita és „vetelkedő” egy különösnek mondható, joggal kevésbé szamon tartott epizódjához. Nem volt sejtendő, hogy a börtönfogságát követőleg emigrációba kényszerülő

³⁰ TANDORI Dezső, „»Kedves Samu...«”, in TANDORI Dezső, *A feltételes megálló* (Budapest: Scolar, 2009²), 458.

³¹ TANDORI Dezső, „»Nekem elég, hogy láttam...«”, in TANDORI Dezső, *A Legjobb Nap: Versek*, szerk., bev., utószó TÓTH Ákos (Szeged: Tiszatáj könyvek, 2006), 264. Mindkét idézetet – megengedhetetlenül – összefüggéseiből ragadtam ki. Mégis megtettem, mert a költői tevékenység önértelmezésének egy tőle látszólag idegen anyagba rejtettségeként olvastam a sorokat.

³² TANDORI Dezső, „Az emberi egyetértés felé: Franz Kafka prózai írásairól”, in TANDORI Dezső, *A szomszéd banánnal*, szerk. TÓTH Ákos (Szeged: Tiszatáj könyvek, 2017), 39.

Gábor Andor az emigráns elkeseredettségével és indulatával reagál az *Über allen Gipfeln* fordításaira.³³ Verses pamfletben vetette Kosztolányi és a vitában részt vettek szemére, hogy elfordultak az 1920-as esztendők Magyarorszáiban történetektől, elmenekültek egy bizonyára kevésbé veszélyes mezőre ahelyett, hogy szóvá tennék mindazt, amit szóvá tenni kötelesek volnának, egy szinte öncélúnak tetsző vállalkozás segítségével tértek ki a kor igényelte megszólalás elől. Gábor – méltánytalan – támadását fokozza, hogy verse refrénjében rájátszik a Goethe-vers egy sorára, mintegy belép a Goethe-versbe, csak-hogy a fordítóknak szegezhesse a Goethe-vers első sorát. Kurta versértelmező feliratában magyarázza, miért szólalt meg, hozzátéve, hogy a fordítások gyenge színvonalúak. Nem hiszem, hogy a *Nyugat* vagy éppen a Kosztolányi indította fordítás-vita védelmet igényelne. A *Nyugat* irodalmi lapként működött, a közölt költői-prózai-kritikai-értekezői anyaggal felelt a kornak. Gáborhoz feltehetőleg nem minden lapszám jutott el az 1919/1920-as esztendőből. Ha mégis, olvasnia kellett, hogy még a Babits fordította *Purgatórium*-részlet indítása sem mellőzte a jelenre érthetőséget, Kosztolányi és mások versei megszóltatták az esztendő „érzemény”-eit, az Adyról írt versek, tanulmányok (hangsúlyosan Babits Mihályé!) félreérthetetlenül foglaltak állást (nemcsak közvetlenül Ady poétikáját, jelentőségét illető) kérdéseket fejtegetve, ám – szinte a szélsőbalhoz tartozó – szerző, Barbusse egy könyvét is ismertették, akit Gábor nézetei rokonának tudhatott.³⁴ Mégsem ezek az adatok és Gábor indulatos reflexiója miatt szövöm dolgozatomba ezt az epizódot, hanem azért, mert itt is, mint annyiszor, a művészet, a költészet „küldetéses”, közvetlen, ha úgy tetszik, „politizáló” jellegének problémaköre vetődik föl, a különféle pozíciókból szemlélt, kinyilvánított vélemények (nem korszerűsége vagy időszerűsége, hanem) költészetté formálásának/formálhatóságának esélye és buktatója. Az operett-dalok, a kabaréban sikeres kuplék, chansonok egykori szerzője, Gábor Andor már 1919 előtt sem takarékoskodott az őt körülvevő világot élesen elítélő műveivel, a Tanácsköztársaságban pedig igencsak elkötelezte magát. Ennek az elkötelezettségnek folytatása emigrációs lírája, a leginkább az 1920-as évek első felének magyar eseményeiről alkotott verssorozat. A *Nyugat* nem volt az 1919 után szerveződő rendszer kegyeltje, utóbb a liberálisnak, polgárinak etc. tartott *Nyugat* ellen alapították meg az ellenfolyóiratot, a *Napkeletet*, mely a konzervatív irányzatot volt hivatva képviselni. Mindez nyilván túlmutat a Goethefordítás vitáin. A *Nyugat* költői közül többen Goethét is fordítottak, nemcsak alkalmyszerűen (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, majd később Szabó Lőrinc

³³ GÁBOR Andor, „Über allen Gipfeln”, in GÁBOR Andor, *Ősszegyűjtött versek*, előszó BÖLÖNI György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954), 131–132.

³⁴ Csak néhány cím: Fülep Lajos Szabó Dezső regényét bírálja, Telekes Béla és Móricz Zsigmond Ady-verset publikál, Kosztolányi verse: *Jajjeszékelés a magyar romokon*, ismertetése Végvári verseiről, Király György Kaffka Margitról írt tanulmányában kiemeli a *Hangyabolyt*, Tersánszky J. Jenő ismerteti Henry Barbusse *Világosság* című művét...

kötetnyi Goethe-verset adott közre, illetőleg a Werther-fordítást). Az *Über allen Gipfen* körül kialakult vita nem mellékállomása a magyar fordítástörténetnek, melynek monografikus feldolgozása máig nem történt meg, csupán bizonyos szerzők, korok igyekezetéről rendelkezünk fontos kötetekkel. Tandori oly mennyiségű lírát (és prózát) fordított, adott közre, hogy egyelőre csak rész tanulmányok vállalására nyílik mód. A másik, az előbbiekhöz kapcsolódó kérdést úgy is megfogalmazhatnók: a 19. században, nemcsak a romantikusoknál (kiknek a költő-próféta/törvényhozó eszme és eszmény elfogadtatása egyik törekvésük), a legnagyobbaknál is számottevő közéleti/politikai líra (Victor Hugo, Heinrich Heine, Petőfi Sándor) életművük mellőzhetetlenül értékes része, mennyi relevanciával és milyen formákkal összefüggésben értelmezhető és értelmezendő. Amennyiben Goethe idevágó megnyilatkozásai között tallózunk, éppen a Tandori Dezső fordította *Wilhelm Meister vándorévei* maximái és reflexiói közül idézhetünk olyat, amely határozottan szembemegy saját korával (mely messze nem utolsósorban a nacionalizmusé, kelet-közép-európai nemzeti ébredésé, a Napóleon hódításaira adott német költői válaszé, következményeie).

„Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft. Beide gehören wie alles hohe Gute der ganzen Welt an und können nur durch allgemeine freie Wechselwirkung aller zugleich Lebenden in steter Rücksicht auf das, was uns vom Gegangenen übrig und bekannt ist, gefördert werden.“

„Nincs hazafias művészet, nincs hazafias tudomány. Mindkettő, mint a legfőbb javak bármelyike, az egész világé, és támogatójuk csak minden kortárs élő általános és szabad kölcsönhatása lehet, a múltból reánk maradt hagyományok figyelembevételével.”³⁵

Tandori fordítása pontos, a patriotisch-t helyesen adja vissza a hazafiassal (jobb, mintha patriótával fordítaná), a gyakorlatba átültetés tanácsa sem hangzik rosszul magyarul, az aller zugleich Lebenden minden kortárs élőként jól láthatóvá teszi azt, amit másutt Goethe világirodalom-elképzelésével

³⁵ GOETHE, *Poetische Werke*, 97–498; GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei avagy A lemondók*, 513. Goethe több ízben nyilatkozott meg (aktív fordítóként is) a műfordítás problémáiról, melyeknek még a *Költészet és valóságban* is helyet biztosított. Egy későbbi Tandori–Goethe fordításelemzésben nem lesz megkerülhető a Goethe-tanulmány: *Noten und Abhandlungen zu besseren Verständnis des West-Östlichen Divans*, in *Goethe Schriften zur Weltliteratur*, hg. Horst GÜNTHER (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1987), a fordításról: 181–185. Háromfokozatú skálán helyezkedik el Goethe szerint a fordítói tevékenység: az első az egyszerű-prózai, a második a parodisztikus, végül a harmadik, amely a kezdeti stádiumokat meghaladva mind a tartalmi, mind a formai kérdéseknek figyelmet szentel, és egyszerre viseli magán a fordítás és az alkotó, az idegen és a saját vonásait, ami Goethe fordításait és fordításról való, a világirodalmi korszakot sürgető nézeteit talán akképpen érzékelteti, miszerint a fordító a szellemi cserekereskedelem aktánsa. Akinek jól kell „terméké”-t megválasztania, és tetszetős formában „eladnia”. Az „interlineáris” verzióhoz közelítés az eredetivel azonos (identisch) fordítás célja (184).

összefüggésben szóban és írásban hangoztatott. Ez utóbbi, nevezetesen a világirodalom eszméje jegyében tör pálcát mindenféle (akár „patrióta”) bezárkózás fölött, mint ahogy az eredetiség idealizált gondolatát sem kevesebb elmeállal vonja kétségbe, utasítja el. A kölcsönhatással még a jövőendő diszciplínájának, az összehasonlító irodalomkutatásnak is kölcsönöz használható fogalmat. Amennyire egy maxima ezt lehetővé teszi, történeti a nézőpont, a múlt Goethe számára nem a rajongás tárgya, nem visszafelé irányuló utópia (mint a korai német romantika némely reprezentánsánál), hanem beépül a jelentudományba, a jelen művészete sem nélkülözheti. Tandori fordítása ehelyt is érzékelteti az eredeti szöveg szellemét, a reánk maradt hagyományok kissé szabadabb megoldása jobb, mintha egy nehezkesebb szó szerinti fordításnál maradt volna. Talán nem túlzás, ha Goethének ezt a maximáját (melyhez hasonló kijelentéseket még bőséggel lehetne idézni – a világirodalom tárgykeréből származó fejtegetéseiből) a *Lombos ágak szívverése* kötet igazolja, a fordítás gyakorlatába ülteti át, az önmagába visszazáruló vagy fel sem táruló irodalom helyett a világirodalmi tallózások eredményét teszi az olvasó asztalára.

Dolgozatom záró részéhez közeledve térek vissza egy olyan kérdéshez, amelyre megnyugtató feleletet nem lehet várni sem tőlem, sem nagy valószínűséggel mástól. Tandori Dezső terjedelmes regény- és más műfajú fordításait, mint írtam, kiadói megbízásra végezte. Nem elképzelhetetlen, hogy a kiadói megbízáson túl személyes érdekeltség is vezette a munka vállalásában. Ezt a feltételezésemet pusztán azzal tudom némileg alátámasztani, hogy mind *A tulajdonságok nélküli ember*, mind *Az emberiség végnapjai* tanulmányra ihlette a fordítót, amelyben ugyan szó esik a regény, illetőleg a kevésbé meghatározható műfajú Kraus-mű nyelvi karakteréről, ám ennél jóval több az íróról, a mű általánosabb értelemben vett jellegéről, jóllehet – mindkét mű kapcsán más és más – fordítói kétségek merülhettek föl. Például: mint egyeztethető Tandori téveszthetetlen és rendkívül markáns előadása a finomabban ironikus Musilével és a pamflet vaskosságát, szarkazmusát érvényesítő Krausével. Aligha vitatható, hogy a magyar Musil-szöveg a megszokottnál talán jobban magán viseli a fordítóra jellemző (stílus)jegyeket, melyek egyáltalában nem akadályozzák az értő-hív olvasást. A Kafka-átültető Tandori szintén (a részletekbe menően) beszámol Kafka elbeszéléseinek nyelvi fordulatairól, anélkül, hogy szóba hozná azokat a bizonyonnyal szép számú problémákat, amelyek (nem lévén a magyar irodalomban a karkai előadásnak előzménye, a néhány Kafka-fordítást leszámítva, azok fordítói szempontú vizsgálata eddig még nemigen történt meg) Kafka kispórája magyarításakor bizonyonnyal jelentkeztek. A *Wilhelm Meister vándoréveit* Tandori „csak” fordította. Feltételeztem, mintegy esztendő állott rendelkezésére. A fordítást a regény összetettsége – volt róla szó – tette nehezzé. Erről, mint ahogy Goethe-élmé-

nyéről (aki ennyit kénytelen Goethe műve társaságában, a szöveggel bíbelődve eltölteni, az vagy belefárad, ennek a fordítás során semmiféle jele nincs, vagy óhatatlanul – költőien kifejezve – a szöveg bűvkörébe kerül) sem tudunk egyelőre semmit. A *Faust* második részével együtt akár Goethe szellemi végrendeletének foghatjuk föl a regényt, amely többek között a korszak rendkívül időszerű kérdéseiről (a kivándorlásról, az ipari forradalom „begyűrűző” hatásáról, az embernevelésről/tiszteletről (Pedagógiai provincia), az élhető élet esélyeiről) nyilvánít véleményt, megőrizve az érett goethei stílust és retorikát, a sokféle szólással jelzett műfajköziséget.

Feltehetőleg kudarccal végződik egy olyan kutatás, mely a Tandori-életműben olyan közvetlen kapcsolódást keresne, mint amilyen egy Tandori–Rilke, akár egy (teljesen más jellegű) Tandori–William Carlos Williams vonatkozásban kézenfekvőnek tetszik, hiszen nem pusztán fordítások, hanem különféle hivatkozások, idézések emelik a két említett alkotót a Tandori-életmű egyes korszakaiban különféleképpen fontossá. Ilyen Goethével összefüggésben nem merül föl, a „Minden hasonlat”, nem kivétel, amely „gyengíti” a nem létező szabályt, hanem olyan egyedi eset, megfogalmazásában is, amelyben inkább a Goethétől elrugaszzkodás érzékelhető, mint a csonkított idézettel nyomába szegődés. Ugyanakkor a regényfordítás, a máximákkal és a versekkel, nehezen minősíthető pusztán epizodikusnak a Tandori-életműben. Mely életműnek természetesen vannak kiemelt szerzői, akikhez szinte valamennyi pályaszakaszban visszatér, de akadnak olyanok is, akik csak egy-egy – viszonylag rövidebb – periódusban foglalnak el kitüntetett helyet. Magam feltételezek olyanokat, akiket Tandori fordított, de a fordításon túl nincsenek látható nyomai az életműben (és ez nem attól függ, hogy igénybe kellett-e közvetítő nyelvet vennie, hiszen például Prešerenhez bensőségesebb kapcsolat fűzte, noha Tandori nem tudott szlovénül, csak a német verseket tudta közvetlenül fordítani). A Goethe-regény mintha egyik kategóriába sem férne bele. Nem világirodalmi jelentősége miatt. Hanem azért, mert nem egynemű szövegbe ütközött fordítója, mint volt róla szó, a szaknyelvtől a líráig, az aforizmustól a költői elbeszélésig, a regényestől a levélig kellett föllelni a nyelvet, amely ráadásul a késői Goethe letisztult, szövegközi utalásokkal telt, klasszikus és modern költőiségének fordítását követelte meg. A feladat nagysága az, ami megkülönböztetett helyet biztosít a Tandori-életműben a regénynek. Hasonlóképpen a bécsi modernség alkotásainak Tandori-változata sem epizodikus, hanem külön fejezet. Így összegzés helyett inkább a fordító Tandorihoz fordulok segítségért, az ő egyik versfordítását³⁶ írom zárszóul:

³⁶ GOETHE, *Poetische Werke*, 525, illetve: GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei avagy A lemondók*, 5.

Wüsste kaum genau zu sagen,
 Ob ich es noch selber bin,
 Will man mich im ganzen fragen,
 Sag ich: Ja, so ist mein Sinn;
 Ist ein Sinn, der uns zuweilen
 Bald beängstet, bald ergetzt
 Und in so viel tausend Zeilen
 Wieder sich ins gleiche setzt,

Tudhatom-e, részletében
 Mindez én vagyok-e még,
 Ha megkérdik, egy egészben
 Azt mondom: céloom ez épp;
 Cél, szorongat minket olykor,
 Máskor boldogít s üdít,
 Végül sok ezernyi sorból
 Új egységgé egyesít.

A párhuzamosan olvasható strófákból Tandori nem vesztesként lép elő, hanem a lehetséges megvalósítójaként, akinek lírájában hasonló gondolatok időnként fel-felbukkannak.

Woy
 „Jang” Caethe
 go!

 Néked! Kened!
 (Ákann) (Friedemann)
 Ad. Hofmann
 „Hip Ernst voltam”
 Voltam hipernő.
 Hipernő voltam.

Friedströmmanak!
 Mpl - wemmet TD
 Goethe
 The geo
 Eht ego
 Eht pro
 The ego
 The eht
 Seega

Vajharant Geo: go! 'go: go! ge: go go: go

TANDORI DEZSŐ KÉZIRATAI (2019)